

Stimuleringsfonds
voor Architectuur

the Netherlands
Architecture Fund

Cultuur als confrontatie

De ruimtelijke agenda

na Bevelen

Teksten cases

Astrid Aarsen
met uitzonderling van *Biografie van de Zandstad*: Rita Brons

Essays

Koos Bosma (Vrije Universiteit Amsterdam)
Joks Janssen (Provincie Noord-Brabant)
Jannemarie de Jonge (Wing)
Jan Kolen (Vrije Universiteit Amsterdam, CLUE)
Janny Rodermond (Stimuleringsfonds voor Architectuur)
Guido Wallagh (Inbo)
Bart de Zwart (TU Eindhoven)

Beeldredactie

Astrid Aarsen

Eindredactie

Astrid Aarsen, Rita Brons

Vormgeving

Ad van der Kouwe – Manifesta

Drukwerk

GTV Oosterhout

Met dank aan

Hans Aarsman • AWG architecten, Antwerpen: Eugene Bals en Geert Driesen
• Anne Mieke Backer • Marieke Berkers • CAST: Evelien Pieters en Bas van der Pol • Crimson Architectural Historians: Michelle Provoost en Simone Rots • De Twee Snoeken | de Creatieve Piramide: Martin van Staveren en Aart Wijnen • DRFTWD Office: Mark Groen en Arno van der Mark • DS: Maike van Stiphout • Eker & Schaap landschapsarchitectuur: Mark Eker • .FABRIC: Olv Klijn • Michael van Gessel • Frank Hanswijk (fotograaf) • Jord den Hollander • Islant Atelier voor stedenbouw: Ellen Holleman, Miranda Reitsma, Remco Reijke en Patricia Scholten • Erik A. de Jong • Mariëtte Kamphuis • Sjaak Langenberg • Adelaida Larrain • Stichting Cultureel Erfgoed Noord-Holland: Gerard Alders, Rob Berends en Ceciel Nyst • NAI Uitgevers: Sarah van Apeldoorn • Proeftuin Twente | Kunstvereniging Diepenheim: Sepp Bader en Joop Hoogeveen • SKOR: Nils van Beek en Olga Cordon Gironés • MUST: Marianne de Blaey en Robert Broesi • Park Strijp Beheer BV | CREDO Integrale Planontwikkeling BV: Gerard Bult en Barry Storm • Provincie Overijssel, programma Cultuur en Ruimte: Sjoerd Cusveller • Provincie Limburg, afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling: Jan Houwen • Staatsbosbeheer: Herman Brink • Stimuleringsfonds voor Architectuur: Inge de Boer, Tim de Boer, Janny Rodermond en Judith Smals • Strootman Landschapsarchitecten: Berno Strootman en Anne Zaragoza • Cor Wagenaar • Maarten van Wesemael • Woningcorporatie Bo-Ex: Corina van Dijk en Rolf van der Weide

Niet alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties konden worden achterhaald. Rechthebbenden worden verzocht contact op te nemen met het Stimuleringsfonds voor Architectuur, sfa@architectuurfonds.nl

Stimuleringsfonds voor Architectuur

Postbus 29066
3001 GB Rotterdam
www.architectuurfonds.nl

Deze uitgave is verschenen naar aanleiding van het symposium *Cultuur als Confrontatie. De Ruimtelijke agenda na Belvedere* op 25 maart 2010 in Amsterdam.

ISBN/EAN 978-90-79936-03-8

© Stimuleringsfonds voor Architectuur 2010

Ontwerpen in een staat van verkenning

Ruimtelijk-historisch onderzoek en de herontdekking van de survey

Bart de Zwart

'Geef me een plaats om te staan en ik zal de aarde verplaatsen.' Met woorden van deze strekking zou Archimedes in de derde eeuw voor Christus het vermogen van de hefboom aan koning Hiero II van Syracuse hebben uitgelegd. Wat het gedachte-experiment zo opmerkelijk maakt, is dat Archimedes in plaats van de indrukwekkende omvang van het object, zijn relatieve positie tot doorslaggevende factor maakt. Het moment van de hefboom is het product van slechts twee factoren: een kracht in een bepaalde richting en een vast punt ten opzichte waarvan deze kan aangrijpen. Zodra aan deze twee voorwaarden wordt voldaan, is de werking van de boom een feit en is deze in potentie in staat om zelfs de aarde te verplaatsen.

Interessant genoeg kan de werking van Archimedes' hefboom een vergelijking doorstaan met de betekenis van verkennend onderzoek en, meer specifiek, de rol van historische verkenningen in de ruimtelijke planning. Want al is de bruikbaarheid van 'geschiedenis' als praktische richtinggever voor toekomstige ontwikkelingen dan wellicht bepaald niet vanzelfsprekend,¹ als instrument voor het scheppen van een aantal essentiële randvoorwaarden heeft historisch onderzoek een vitale functie voor het planningsproces.

Ontwerpers werken, net als Archimedes, voortdurend boven hun eigen macht. Ze moeten momentum organiseren in een weerbarstige wereld. Ze moeten mogelijkheden afsluiten om andere te kunnen invullen; delen van de werkelijkheid vastzetten om andere te kunnen bewegen. Door deze manier van werken worden zij in hun ontwerpproces steeds opnieuw geconfronteerd met de vraag naar contingentie; het herleiden van ruimtelijke ontwikkelingen in termen van toeval en noodzakelijkheid.

Dit is tevens het punt waar historisch onderzoek en ontwerp elkaar dicht naderen. Historische verkenningen peilen vaste punten in de ontwikkelingsgeschiedenis van de ruimte en meten de krachten die zich ten opzichte van deze punten manifesteren. Met deze informatie kan de ontwerper hefbomen construeren, waarmee de ogenschijnlijk inerte realiteit in beweging kan worden gebracht.

Als ontwerpers (onder)zoeken, wat denken ze dan te vinden?

Verkennend onderzoek in de ruimtelijke planning is niet van vandaag of gisteren. Integendeel, de relatie tussen ontwerp en onderzoek – en veranderende opvattingen hierover – hebben een belangrijke invloed gehad op de ontwikkeling van de moderne stedenbouw. Een mijlpaal daarin vormt ongetwijfeld de opkomst van de planningssurvey met Patrick Geddes, de Schotse bioloog, socioloog en planner als pionier.

Het is belangrijk het werk van Geddes te begrijpen in het licht van de laatnegentiende-eeuwse context waarin hij opereerde.² Voor Geddes en zijn tijdgenoten vormde planning het moderne antwoord op een industriële samenleving die radicaal onthecht was geraakt van traditionele productieprocessen. Zijn survey-methode is wezenlijk meer dan een oefening in het verzamelen van data en feiten. Het is een pleidooi voor het beschrijven van de verscheidenheid

In een eerdere editie uit deze publicatierEEKS signaleerde Dirk Sijmons al eens dat het ontwerpen aan geschiedenis de nodige voeten in de aarde heeft. Dirk Sijmons, 'Goede bedoelingen. Ervaringen uit de praktijk', in: *Magazine drie. Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis*, Rotterdam 2005, pp. 24-28.

Met dank aan Michael Dehaene die mij op dit spoor heeft gezet. Zie ook: M. Dehaene, 'Survey and the assimilation of a modernist narrative in urbanism', in: *The Journal of Architecture* 7, 2002, pp. 33-55. M. Dehaene, 'Maps and Landscapes', in: *Archis* 2, 2004, pp. 60-67.

der dingen; het vorsen naar de pluriformiteit van wat er is en de informatie die hierin ligt besloten over wat had kunnen zijn.

Daarnaast past de survey in een opkomend wereldbeeld waarin een afgestemde verhouding bestaat tussen planning en realiteit. De survey maakt het mogelijk de wereld voor te stellen als een 'mechanisch universum van causale relaties' en positioneert de plannende mens ten opzichte van deze geobjectiverde werkelijkheid. Geddes' befaamde motto 'survey before plan' is niet slechts een aanwijzing voor een logische volgorde van handelen. Het brengt ook een principieel onderscheid aan tussen het planvormingsproces en de fase waarin het object van de planning en het standpunt van de planner worden geconstrueerd.

In de huidige tijd, waarin de transformatie van stad en land in toenemende mate lijkt te ontsnappen, zowel aan de perceptie als aan de invloed van de planning, is het construeren van een dergelijke object-subjectrelatie onverminderd actueel. Aanhoudende discussies over de vermeende ontoereikendheid van het planningsinstrumentarium om greep te krijgen op ruimtelijke ontwikkelingen, zijn moeilijk los te zien van een meer fundamentele onzekerheid omtrent het statuut van de planning als zodanig. Een onzekerheid die de neiging heeft begrippen als maakbaarheid en sturing op de helling te zetten. En een die in het uiterste geval elke poging tot planvorming opschort. Hoewel het gecoördineerde planningsuniversum uit het tijdperk van Geddes ver achter ons ligt, zijn verkenningen als methode nog altijd bruikbaar. De verdienste van de hedendaagse ruimtelijke verkenning is niet alleen dat ze instrumentele kennis aanbrengt voor het planvormingsproces, maar ook dat ze in staat blijkt de onzekere uitgangspositie van de planning te heroverwegen. Anders dan de Geddesiaanse survey, die vertrok vanuit een mechanisch wereldbeeld – een beeld dat vandaag de dag goeddeels is ontmanteld – is het echter niet langer voldoende om met een enkel panorama te volstaan. De inzet van de survey is verschoven van het bijeenbrengen van de werkelijkheid in één samenhangend overzicht naar het uiteenleggen van verschillende waarnemingen. Via ondermeer grafische en litteraire technieken bieden verkenningen impressies van het territorium die kunnen helpen de opgave te kaderen, zonder daarbij een eventueel project voorop te stellen. Ze brengen nieuwe patronen en lezingen in beeld en verlenen de ontwerper motieven en aanleidingen voor zijn ontwerp.³

Daarnaast blijkt de ruimtelijk-historische verkenning een uitgelezen instrument om stapsgewijs te peilen naar de schalen en lagen – in ruimte en tijd – die in staat zijn om een potentieel project te verdragen. De verkenning functioneert als bemiddelingsinstrument tussen twee paradoxen die nauw verbonden zijn met ontwerp en geschiedenis, namelijk die tussen *verleden* en *actualiteit*, en tussen *bewegen* en *bewogen worden*.

Alles is verleden, alles is actueel

Van ontwerpers kan gezegd worden dat ze een ambivalente relatie onderhouden met het verleden. Die is voor een belangrijk deel het gevolg van wat de 'alomtegenwoordigheid' van geschiedenis genoemd zou kunnen worden. Elke ontwerper die meent zich onbevangen in te kunnen laten met cultuurhistorisch onderzoek, moet al snel vaststellen dat hij zich op drijfzand bevindt. Hoe meer hij in de geschiedenis woelt, hoe dieper hij erin vastraakt. Ontwerpen begint daarom met het peilen naar weerstand, het onderscheiden van wat 'los' is en wat 'vast'. De moeilijkheid is dat een dergelijke scheiding zich niet zondermeer is te maken. De geschiedenis is geen printplaat waarop de toekomst wordt geschakeld. In het gunstigste geval is deze een veelzinnige bron die de ontwerper informeert.

Dezelfde ambiguïteit vinden we ook terug in het denken over cultuurhistorisch erfgoed in de ruimtelijke planning. Enerzijds is erfgoed, in de traditionele opvatting, een gegeven dat vooral buiten de invloedssfeer van het ontwerp valt. Een concept dat, in zijn meest defensieve toepassing, samenvalt met precies datgene wat aan de ingreep wordt onttrokken; dat wat dispensatie krijgt. Anderzijds wordt erfgoed in toenemende mate gepositioneerd als operationeel concept. Een dynamisch begrip dat het verleden leest in de functie van het denken over en vormgeven aan de toekomst.⁴ Erfgoed is zo een begrip dat

3 Ik volg hierbij de indeling die is gemaakt door Karl Beelen in zijn inleidende presentatie voor het seminar 'Ontwerp en cartografie', georganiseerd door de Technische Universiteit Eindhoven en het Stimuleringsfonds voor Architectuur op 24 oktober 2008. Beelen onderscheidt in zijn lezing drie typen kaarten, respectievelijk: *kaderend*, *lezend* en *zoekend*.

4 Willem Frijhoff spreekt in dit verband van 'dynamisch erfgoed': 'Volwaardig erfgoed moet betekenis hebben voor het heden en tegelijk een zinvolle rol kunnen spelen voor de samenleving van de toekomst. Erfgoed mag dan wel per definitie iets van of uit het verleden zijn, maar dat verleden krijgt vorm door de dynamiek van de samenleving die zichzelf een toekomst ontwerpt. Welbegrepen erfgoed is, met andere woorden, dynamisch erfgoed. Het beoogt meer dan behoud en beheer: het wil een actieve rol spelen in de vormgeving van de samenleving in heden en toekomst.' W. Frijhoff, *Dynamisch Erfgoed*, Amsterdam 2007, p. 9.

aanknopingspunten kan bieden om ontwikkelingen te sturen en deze duurzaam te verbinden aan noties als continuïteit en identiteit. Cultuurhistorie wordt hierbij niet zozeer ingezet om 'het verleden of het wordingsproces van de fysieke ruimte en de menselijke samenleving' te analyseren, maar als expertise die 'met behulp van ruimtelijke doorsneden gegroeide situaties beschrijft, vertelt, en verbeeldt'.⁵

Vanuit deze optiek is de ruimtelijk-historische verkenning niet alleen een kennisinstrument, maar ook een adequate kunstgreep om een uitgangssituatie voor het ontwerp te construeren. Eén van de gereedschappen die daarbij kan worden ingezet, is het maken van kaarten. Dergelijke kaarten, zeker wanneer deze niet door een cartograaf maar door een ontwerper worden vervaardigd, zijn ondermeer erop gericht latente structuren in de ruimte te articuleren. Waar de klassieke *cartografische* kaart een eenzijdige aanspraak op het territorium maakt – en daarmee wellicht zelfs opgevat zou kunnen worden als een anachronisme⁶ – is deze manier van kaarten maken (*mapping*) veel meer een reflexieve oefening om een scala aan mogelijke beschrijvingen te ontvouwen. De kaart poneert niet één voorkeursvoorstelling van de werkelijkheid maar geeft rekenschap van het gegeven dat op elke beschrijving een voorbehoud van vooringenomenheid rust.

Wat veel voorkomt bij deze kaarten is de keuze voor een meervoudige benadering, zoals die is toegepast voor het atlaswerk rond de Romeinse Limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dergelijke atlassen kunnen beschouwd worden als een caleidoscopische herlezing van het verhaal van de Limes – casu quo de Nieuwe Hollandse Waterlinie – dat zich in het territorium manifesteert. De atlas maakt geen aanspraak op een encyclopedische kennis. Deze verkent de betekenis van een specifieke laag in het gebied in functie van zijn toekomstige ontwikkeling. Cartografie is daarbij slechts één van de mogelijke technieken en gaat niet zelden vergezeld van andere methoden, zoals schriftelijke of fotografische verslaglegging, of van de inzet van beeldende kunst.

Alles beweegt, alles wordt bewogen

De tweede paradox waarvoor de historische verkenning een potentieel bemiddelingsinstrument is, heeft betrekking op de dynamiek die de ontwikkeling van de ruimte bepaalt en waarvan de wereld zoals we hem aantreffen gelijktijdig de uitkomst en de context is. Belangrijk onderdeel hiervan is het reconstrueren van bestaande situaties aan de hand van de historische context waarin deze zijn ontstaan. De reconstructie is er niet op gericht de totstandkoming van de gebouwde omgeving causaal te analyseren – dat wil zeggen een allesomvattende verklaring te presenteren van alle factoren die tot de huidige toestand hebben geleid – maar heeft als doel de formatieve processen van de ruimte in kaart te brengen en het krachten spel zichtbaar te maken dat aan de transformatie ervan ten grondslag ligt.

Vanuit dit oogpunt bezien is één van de interessantste kenmerken van het idee van een landschapsbiografie, het feit dat de biografie het landschap tot actor maakt.⁷ Het landschap is opgevat als levend organisme. Deze benadering vestigt daarmee de aandacht op de relationele context waarin landschap wordt geproduceerd en biedt een kansrijke positie voor het ruimtelijk ontwerp. Ze verlaat niet zozeer de mogelijkheid tot actie als zodanig, maar ze verruimt de idee van absolute maakbaarheid voor een notie van reflexieve sturing.⁸ Cruciaal daarbij is het telkens opnieuw richten van de aandacht en het organiseren van momenten waarop verschil kan worden gemaakt.

Ontwerp in stelling gebracht

De complexiteit van hedendaagse verstedelijkingsprocessen is meer dan eens aanleiding geweest voor een zeker defaitisme met betrekking tot het vermogen van de ruimtelijke disciplines – en in het bijzonder de stedenbouw – om nog langer een verschil te maken. Anderzijds lijkt er nog immer behoefte te bestaan aan visionaire verhalen en een sluimerende hoop op de mogelijkheid tot collectieve actie.

Hoewel het verkennend onderzoek geen rechtstreeks antwoord biedt op de

⁵ Op cit., p. 34.

⁶ B. Colenbrander, 'In tijden van globalisering. Verkenning van een bekrompen wereld', in: *Magazine drie. Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis*, Rotterdam 2005, pp. 63-65.

⁷ B. Colenbrander, 'Hoe dieper het onderzoek, hoe dieper de kloof. De onverenigbaarheid van biografie en ontwerp', in: *Magazine vier. Podcasting cultuurgeschiedenis. Case: de toekomst van Zandstad*, Rotterdam 2007, pp. 75-76.

⁸ Het begrip 'reflexiviteit' heeft een centrale plaats in de sociale theorie van Anthony Giddens. Het voert helaas te ver om op deze plaats recht te doen aan de ideeën die Giddens hierover ontwikkelt en de betekenis van het concept voor het handelingsbegrip in de planning. Een en ander vormt onderdeel van het promotieonderzoek dat de auteur momenteel uitvoert naar de inzet van ontwerp in regionale ruimtelijke (co)productieprocessen.

- 9 Niet geheel toevallig wordt in de laatste architectuurnota de verzwakte positie van de stedenbouw gerelateerd aan de teloorgang van het vooronderzoek in de planning. Zie: ministeries van OC&W, VROM, LNV en V&W, *Een cultuur van ontwerpen. Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*, Den Haag 2008.
- 10 Voor een uitgebreide reflectie op actuele stand van het regionale ontwerp in Nederland, zie: N. Meijsmans (ed.) *Designing for a Region. Echoes from The Netherlands and Elsewhere*. Amsterdam (verwacht april 2010). Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door het Stimuleringsfonds voor Architectuur.

vragen van de toekomst, kan de planningspraktijk het inzetten om zijn mise-en-place te organiseren.⁹ Hetzij door op zoek te gaan naar de draagkrachtige lagen en schaalniveaus waarop een ruimtelijke structuur kan worden geënt. Hetzij door de aanwezige dynamiek als uitgangspunt te nemen en de institutionele middelen om hierop aan te haken. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor het ontwerp. Het is een instrument dat verbeeldenderwijs verstanden kan construeren en de arrangementen toont waarin interventies kunnen plaatsvinden. Beide dimensies duiden op de rehabilitatie van een contextuuraliteit die in de kern eigen is aan het ontwerpvak. En die onder de vlag van 'ontwerpen met geschiedenis' in ere kan worden hersteld.

Daarvoor is wel een manier van werken vereist die strategisch inzicht paart aan zorg voor beschrijving. In plaats van de verkenning van het object voor lief te nemen, zoals in de voortvarendheid van het Nederlandse planningsbedrijf nog weleens dreigt te gebeuren, is een grondige aandacht voor waarneming en reflectie vereist. Hierbij past een houding die zich kenmerkt door een oprechte belangstelling voor wat men aantreft en die niet gepreoccupeerd is door een beleidslegitimerende blik.

De moeilijkheid om in actuele ruimtelijke vraagstukken te komen tot een heldere definitie van de opgave, toont aan dat een dergelijke kritische instelling voor plannenmakers nog bepaald niet vanzelfsprekend is. De opkomst van het regionale schaalniveau als aandachtsveld in de ruimtelijke ordening onderstreept dit belang alleen nog maar verder.¹⁰ In een context waarin de opgave, de opdrachtgever en zelfs de contouren van het plangebied onzeker zijn, kunnen lezen en schrijven niet zonder elkaar bestaan. Alleen dan wanneer deze samen scharnieren ontstaat een instrument dat als hefboom in staat is de wereld te verplaatsen.